

A TRÓNÖRÖKÖS VISSZATÉR?

SZALAI MIKLÓS

Mészáros István: A Tökén túl

Közelítések az átmenet elméletéhez

Fordította Csala Károly

L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest,

2008–2010. 1–4. köt. 1375 oldal, 13 000 Ft

Mészáros István az ötvenes években egyike volt Lukács György legtehetségesebb tanítványainak. Olyannyira, hogy – jóllehet magyarul nyomtatásban csak egyetlen könyve jelent meg¹ – sokan úgy tekintettek rá, mint Lukács legesélyesebb méltó szellemi utódjára, „trónörökösére”. A Sztálin halálát követő „olvadás”, majd a XX. kongresszus után Mészáros is bekapcsolódott a Petőfi Kör és a többi „revizionista” értelmiségi csoport vitáiba, agilis résztvevője lett a terror enyhülése után egyértelműen valamilyen „más”, demokratikusabb szocializmus irányába tapogatózó magyar értelmiség szellemi életének. Lelkesen üdvözölte a forradalmat, a szovjet beavatkozás után pedig – amely megdöbbentette és felháborította – egyértelműen kiábrándulva a „létező szocializmusból”, elhagyta az országot. Néhány évig Olaszországban élt, könyvet írt József Attiláról, dokumentumgyűjteményt állított össze a magyar értelmiség 56-ot megelőző lázadásáról,² majd Angliában telepedett le. A hatvanas években egyike lett a nyugati marxista-marxizáló új baloldali „gurujainak”. Számos könyvet írt, a talán legfontosabbat magáról Marxról, konkrétan a *Gazdasági-filozófiai kéziratokról*,³ ezt a művét némelyek a *Kéziratok* legjobb, legfontosabb kommentárjának tartják, amely hozzájárult ahhoz, hogy az elidegenedés fogalma megkapja az őt megillető helyet a marxizmus értelmezéseiben, továbbgondolásaiban. Ez a könyv nagyban meghatározta Mészáros egész későbbi munkásságát is, a *Beyond Capital* terve is a *Marx's Theory of Alienation* megírása során érlelődött meg (20. old.). Nyilvánvaló, hogy az „elidegenedés” fogalma azért került a nyugati baloldali vitáinak középpontjába, mert sem a marxista kizsákmányolásfogalom és osztályanalízis, sem a marxista gazdaságelmélet nem volt alkalmas a gazdasági stabilitás és az osztálykülönbségek enyhülése jegeit mutató jóléti társadalom kritikai elemzésére. De írt kétkötetes monográfiát Sartre-ről, esszéket a marxista filozófia mibenlétéről és viszonyáról a társadalomtudományokhoz, s egy nagy lélegzetű művet az „ideológia” fogalmáról is.⁴

Mészáros nem követte a hetvenes–nyolcvanas évek nyugati szellemi trendjeit: a nyugati értelmiség fokozatos kiábrándulását a baloldali radikalizmusból; bírálta mindazokat a korábban „balos” értelmiségieket, akik fokozatosan elvetették a marxizmus társadalomfelfogásának számos elemét és a szocializmus történelmi perspektíváját. Eközben nem lett elnézőbb a „létező szocializmussal” és a keleti „hivatalos” marxizmussal szemben sem. 1968 után a marxizmus befolyása a nyugati szellemi életben visszaszorult. Mészáros nemcsak ezzel a trenddel polemizált, hanem Althusser és követői szellemi mozgalmával is, amely egy rövid ideig új lendületet adott a marxizmuson belüli vitáknak, és felcsillantotta a reményt, hogy ki lehet dolgozni a marxizmus kellően „tudományos”, a mainstream társadalomtudománnyal szemben vitaképes változatát. Althusser a „szubjektum nélküli történelem” tudománya nevében akarta száműzni a marxizmusból az emberi lényeg és az elidegenedés fogalmát – azt a filozófiai antropológiát a rá épülő humanista történelemfilozófiával egyetemben, amelyet Mészáros – Lukácshoz hasonlóan – a marxizmus „szívének” tekintett.⁵ Elfogadhatatlan volt azonban számára az „analitikus marxizmus” is, amely nem a francia strukturalizmussal, hanem az angol mainstream társadalomtudománnyal – a neoklasszikus közgazdaságtannal és a játékelmélettel – akarta „összeházasítani”, s ezzel korszerűbbé és egzaktabbá tenni a marxizmust. Megmaradt a lukácsi ihletésű „humanista marxizmus” hívének. Távozása után is tartotta a kapcsolatot Lukáccsal, bár elvetette aktuálpolitikai álláspontját, a „létező szocializmus-

1 ■ Mészáros István: *Szatíra és valóság: adalékok a satíra elméletéhez*. Szépirodalmi, Bp., 1955.

2 ■ István Mészáros: *Attila József e l'arte moderna*. Lerici, Milano, 1964. István Mészáros: *La rivolta degli intellettuali in Ungheria*. Einaudi, Torino, 1958.

3 ■ István Mészáros: *Marx's Theory of Alienation*. Merlin Press, London, 1970.

4 ■ István Mészáros: *The Power of Ideology*. Harvester-Wheatsheaf, New York – London, 1989.

5 ■ Uo. 190–192. old.

6 ■ Hugo Chavez 2009. január 15-én adta át Mészárosnak az ún. Libertador-díjat. Mészáros családi kapcsolatokkal rendelkezik Brazíliában, ezért Dél-Amerikában főleg portugál nyelven jelentek meg írásai.

7 ■ Korántsem a lezárása azonban: azóta Mészáros több újabb könyvet írt – többek között John Bellamy Fosterrel együtt – *A Tökén túl* kiegészítő, ámde önálló műként is olvasható *The Challenge and Burden of Historical Time. Socialism for the 21st Century* c. munkát (Monthly Review Press, New York, 2008), valamint a magyarul a Napvilág Kiadó gondozásában megjelent *Szocializmus vagy barbárság mint történelmi alternatíva* c. kis könyvet (Bp., 2005).

hoz” való kritikus és renitens, de végig fenntartott lojalitását – ami Mészáros szerint mestere kései szellemi teljesítményét is gyengítette.

A következőket szovjetellenes Mészáros magyarországi beutazási engedélyt egészen a hetvenes évek elejéig nem kapott, könyvei nem jelenhettek meg. Meglazult a kapcsolata a külföldi magyarsággal is. Angolul írt munkái számos más nyelven is megjelentek, jelentősen hatottak mindenekelőtt a latin-amerikai baloldalra, megnyerve Mészárosnak Hugo Chavez barátságát is, aki nemrégiben magas állami kitüntetésben részesítette.⁶ (A legutóbbi, 2008-as gazdasági világválság ismét növelte Mészáros nemzetközi ismertségét, megint több fórumon is hangot adhatott engesztelhetetlen antikapitalista indulatainak.)

A Sussex University professor emeritusa, aki a rendszerváltozás óta többször járt Magyarországon, megkapta a Lukács György-díjat is, ám helyét a magyar szellemi életben nem találta meg. A most magyarul is kiadott terjedelmes könyve (az angol eredetiben 985 oldal, 1299 jegyzettel és hivatkozással), amelyet alcíme szerényen „az átmenet elméletéhez való közelítésnek” nevez, vitathatatlanul a legértékesebb műve, egész eddigi munkájának szintézise.⁷ Az olvasót lenyűgözi a szerző műveltsége, tájékozottsága. A marxizmus nagy alakjain kívül elvonul

előttünk az európai társadalomelméleti gondolkodás szinte minden jelentős figurája... s emellett a szerző figyelemmel kíséri a mai világ napi történéseit is.

A könyv nagyszabású *apologetika*, a benne konokul hívó tudós kísérlete, hogy egy lejárt-lejáratott eszmerendszert védelmébe vegyen a közismert és immár evidenciává vált ellenvetésekkel szemben. Nem mintha kritikátlan, ortodox követője lenne Marxnak, akit sokszor és lényeges pontokon bírál – egyebek között „eurocentrikus” látásmódja, a proletariátus belső megosztottságának, rétegzettségének fel nem ismerése, valamint a gazdasági haladás ökológiai korlátainak figyelmen kívül hagyása miatt.

Mészáros egész életében – saját szavaival – valamilyen „kritikus és önkritikus szocialista alternatíva” kidolgozására törekedett. Lássuk, milyen sikerrel.

Korunkban – minden, az ellenkezőjét állító hírverés ellenére – a társadalomtudományok művelőinek döntő többsége – elismerve persze a marxizmus eszmetörténeti helyét, hozzájárulását a társadalomtudományok fejlődéséhez – *elveti* a marxizmust. Ennek okai meglehetősen közismertek:

1. A Marxra hivatkozó nagy XX. századi társadalomátalakító kísérlet, az 1917-es orosz forradalom és a példáját követő többi forradalom, amelyek a világ

minden részén totalitárius rendszereket hoztak létre, nemcsak – enyhén szólva – nem váltották valóra a marxizmus humanista-emancipációs ígéreteit, hanem gazdasági hatékonyságukat tekintve is egyértelműen alulmaradtak a tőkés országokkal szemben. Legjobb esetben annyit mondhatunk róluk, hogy egyes elmaradott társadalmakban – dilettáns és erőszakos módon, hatalmas társadalmi áron – elvégezték a tőkés modernizáció feladatainak egy részét.

2. Eközben a fejlett kapitalista társadalmakban a Marx óta eltelt másfél évszázadban – Marx jóvendőléseivel ellentétben – a termelőerők fejlődése nem állt meg, hanem szédítő ütemben folytatódott, az emberiség történetében először olyan társadalmakat hozva létre, amelyekben szinte eltűnt a szegénység, a korábban szembevető és elviselhetetlen társadalmi feszültsé-

geket gerjesztő társadalmi ellentétek pedig számottevően enyhültek.

3. *Függetlenül* a jelen trendjeitől és társadalmi konfliktusaitól Marx társadalmi programja, a kommunizmus a közzgazdászok többsége szerint *elvíleg* megvalósíthatatlan azért, mert Marx fel akarta számolni, átfogó ösztársadalmi tervezéssel akarta helyettesíteni a piacot – de ugyanakkor meg akarta tartani (sőt továbbfejleszteni) a modern társadalmak technológiai dinamizmusát, komplexitását és az egyénnek a modern társadalomban elnyert viszonylagos autonómiáját. Ámde a piac és a pénz kiküszöbölése a gazdaságból – ha egyáltalán – csak az egyének fogyasztási és munkavállalási szabadságának korlátozása, a technológiai haladás, illetve általában a gazdasági változások lassítása, az erőforrások univerzális, racionális kritéri-

um nélküli, tehát szükségképpen pazarló felhasználása révén volna lehetséges – ezek pedig olyan következmények, amelyeket Marx sem akarhatott volna.⁸

Habár Mészáros gondolatai elválaszthatatlanul át-meg átjárják egymást, a következőkben mégis e három kérdéskört elkülönítve vizsgálom, milyen válaszokat próbál adni rájuk.

MÉSZÁROS ÉS A „LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS”

Ami az első kérdést, a „létező szocializmus” történelmi tapasztalatát illeti, Mészáros nem mond *alapvetően* mást, mint a többi marxista: ti. azt, hogy a „létező szocializmus” rendszerei a kapitalizmust nem igazán meghaladni, inkább *átugrani* próbálták, és olyan társadalmakban jöttek létre, ahol a Marx által a kommunizmus nélkülözhetetlen történelmi előfeltételének tekintett tőkés viszonyok még ki sem alakultak, vagy legalábbis a tőke logikája még korántsem járta át a társadalom egészét, ezért e kísérletek kudarca nem cáfolja, inkább alátámasztja a marxizmust.

A kapitalizmus teremtette anyagi bőség, technológiai fejlődés, össztársadalmi kollektivitás-tudat és munkakultúra nélkül ugyanis a szocializmus kísérlete szükségképpen hamvába holt: csak a „szegénység egyenlőségét” teremthette meg az emberek között, amelyet hamarosan felváltott egy új társadalmi hierarchia, az új elit zsarnoksága, vagyis Marx híres, a *Német ideológiában* megfogalmazott jóslatának megfelelően „újra előállt az egész régi szemét”. Emellett e társadalmak fennállásuk egész ideje alatt könyörtelen és egyenlőtlen harcban álltak a kapitalizmussal... Hogy a másik vilárendszerrel vívott politikai-katonai konfliktusban helyt tudjanak állni, a lakossági fogyasztás rovására végrehajtott sajátos szocialista „eredeti tőkefelhalmozásra”, erőszakolt és az emberek öröklött életviszonyait gyökerestül felforgató iparosításra volt szükségük – ami elkerülhetlenné tette a tömegek felett – és ellen – gyakorolt rendőri-bürokratikus ellenőrzést, s a féltételt mindenfajta olyan „önigazgatásnak”, „közvetlen demokráciának” és hasonlóknak, ami a kísérlet eredeti céljai, az állam feltételezett „elhalása” irányába mutatott volna. Amikor pedig a nemzeti kereteken belül végrehajtott iparosítási-modernizációs törekvéseket a világgazdaság globalizálódása végleg tarthatatlanná, túlhaladottá tette, akkor – megint csak Marx jóslatának megfelelően – „az össz-emberi érintkezés bővülése felbomlasztotta a helyi, bornírt kommunizmusocskákat.”⁹ Mégis, amit Mészáros mond, az némileg szofisztikáltabb ennél az – a trockisták, az „államkapitalizmus”-elmélet, vagy az „új osztály”-elmélet hívei által már Mészáros előtt évtizedekkel hajtogatott – álláspontnál. Mészáros ugyanis a „létező szocializmus” viszonyaira sajátos distinkciót alkalmaz, amely átjárja könyve egész gondolatmenetét: a „tőke” (*capital*) és a „kapitalizmus” (*capitalism*) közötti különbségtételt. A kapitalizmusban a tőkének az emberek feletti hatalmát magánszemélyek (a tőketulajdonosok és a menedzserek) *személyesítik meg* ugyan,

de a tőke mint absztrakt hatalom, mint rendszer nem azonos ezekkel a személyekkel, illetve kisebb-nagyobb csoportokkal. A tőke nem más, mint a társadalmi munkafolyamat társadalmi szabályozásának (*social control*) egyik módja. Mint ilyen, a tőke meg is előzi és túl is élheti a „kapitalizmust” mint a termelőeszközök jogi értelemben vett tőkés magántulajdonán alapuló rendszert. Kisajátíthatjuk a kapitalistát, állami vagy közösségi tulajdonba vehetjük a termelőeszközöket, de ettől még a termelés és az elosztás továbbra is a tőke által meghatározott módon megy végbe. A tőkének mint „társadalomszabályozó rendszernek” az a lényege, hogy a társadalom termelési folyamatai az emberi szükségletek (beleértve a tevékenységre, önmegvalósításra irányuló szükségleteket is) helyett a társadalom vagyonának kvantitatív értelemben vett növelése és az ehhez szükséges munkaidő minimumra csökkentése imperatívuszainak rendelődnek alá. Ez a felhalmozási imperatívusz pedig a közvetlen termelőkre csak úgy kényszeríthető rá, ha a társadalomban kialakul egy csoport (a kapitalisták, a menedzserek, a létező szocializmus pártfunkcionáriusai), amelynek az a feladata, hogy a felhalmozás kényszerének megfelelően szervezze meg a munkát és az elosztást. Ez értelemszerűen hierarchikus munkamegosztási struktúrákat s a javak elosztásának ennek megfelelő hierarchikus, kiváltságokon alapuló struktúráit hozza létre. A „tőke” beépül a munkamegosztásba, a kultúrába és az emberek mentalitásába – és ezért a kapitalizmuson (mint a termelőeszközök magántulajdonán alapuló rendszeren) az emberi társadalom túljuthat ugyan, de utána csak hosszadalmas és bonyolult emancipációs folyamatban juthat túl a „tőkén” is. Ezért hangsúlyozta az idős Marx *A gothai program kritikájában*, hogy a szocialista átalakulás nem pusztán politikai, hanem *társadalmi* jellegű átalakulás, amelynek végrehajtására az állam – önmagában – alkalmatlan. Nemcsak a létező szocializmus országaiban, hanem a fejlett nyugati társadalmakban is, ahol – egyes újbalsoldali teoretikusok szerint – az átmenet a szocializmusba „egyszerűbb” lenne a mélyen beivódott demokratikus hagyományok és az anyagi bőség miatt.

A „létező szocializmus” tehát nem államkapitalizmus és nem is „átmeneti társadalom”, hanem olyan sajátos „hibrid” képződmény, amelyben a tőke társa-

8 ■ A marxizmus elleni közgazdasági érvek legjobb összefoglalása David Ramsay Steele: *From Marx to Mises: Post-capitalist Society and the challenge of economic calculation*. Open Court, La Salle, 1992.

9 Karl Marx–Friedrich Engels: *A német ideológia*. Marx–Engels Művei III. köt. Kossuth, Bp., 1960. 49. old.

10 ■ J. V. Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Szikra, Bp., 1953. Némileg ironikus, hogy Mészáros *balról* bírálja Sztálint, amiért élete vége felé *de jure* is elismerte: a szovjet típusú szocializmus *árutermelő* társadalom és annak is kell maradnia egészen a kommunizmusbeli abszolút bőség eljöveteleig.

11 ■ Vö. Gedeon Péter: Áruviszony és tulajdon. Bernstein és Kautsky szocializmusfelfogásának gazdaságtani alapjairól. In: Kapitány Agnes – Kapitány Gábor: *Egy remény változatai. Fejezetek a szocializmusgondolat történetéből. I. Elmélet és realizáció*. Magvető, Bp., 1990. 175–181. old.

dalomszabályozó funkcióit a „szocialista” állami bürokrácia (több-kevesebb technokratikus összetevővel) látja el, persze a tőkésosztályénál alacsonyabb hatékonysággal – mert a tőkés gazdaságban az elkövetett gazdaságpolitikai, technológiai, költségvetési hibákról a piac legalább visszajelzéseket ad, s lehetővé teszi korrekciójukat. Ez tükröződik abban, hogy a létező szocializmus országai fejlődésük során a kapitalizmus egyre több elemét építették be gazdaságirányítási rendszerükbe – először a vállalatok eredményességének kritériumává a pénzbeli költségvetést tették, majd hivatalosan is elismerték a szocialista gazdaság árutertermelő jellegét (lásd 639. old. és köv.),¹⁰ később a tervezést piaci mechanizmusokkal próbálták kiegészíteni, végül pedig – a kísérlet vége felé – olyan szocializmust próbáltak megvalósítani (s jutottak hozzá egészen közel például Jugoszláviában vagy Kínában), amelyben a gazdaság piaci koordinálása kombinálódik a termelőeszközök állami-közösségi tulajdonával. Mészáros helyesen mutat rá, hogy a szocializmus (legalábbis a *marxista* szocializmus) alapvető intenciójában kezdettől fogva nemcsak a magántulajdon, hanem az árutertermelés, a pénz és a piac meghaladását célzó társadalmi projektum volt – és a szocialisták (nemcsak Sztálin, hanem már Bernstein és Kautsky is...¹¹) gyakorlati-politikai szempontok miatt kódósították el, illetve adták fel a marxi programnak ezt a részét.

Miközben pedig a szocialista rendszerek politikai vezetése a kapitalisztikus elemek (piac, pénz) bevezetésével igyekezett hatékonyabbá tenni a szocialista gazdaságot, mit tett a rendszer kétségkívül legnagyobb filozófusa, Mészáros barátja és mestere, Lukács György? Mészáros szerint Lukács, miután tudomásul vette, hogy az árutertermelés, az értéktörvény és a velük együtt járó összes, a szocializmus eredeti marxi víziójával ellentétes gazdasági jelenség fennmarad a szocializmusban, a *gazdaságon kívüli* tényezőktől, előbb a kommunista párttól, aztán – élete vége felé, egyre inkább csalódva a rendszerben, amelynek szolgálatára feltette életét – az egyes emberek erkölcsi tudatától, illetve a szocializmus *politikai* demokratizálásától várta, hogy létrehozza azt a fajta azonosulást a közösséggel, amely az egyén és az emberi nem (illetve az egyes proletárok és a proletariátus egésze) közötti hasadást megszünteti, s létrehozza a történelem önmagát emancipáló „kollektív szubjektumát”.

Miközben Mészáros magyarázata a létező szocializmus kudarcáról gondolati mélységében kétségkívül meghaladja sok eszmetársát, elmulaszt választ adni arra: ha valóban a történelmi elmaradottság terhei miatt működött olyan rosszul a szocialista gazdaság, mi az oka annak, hogy *annál rosszabbul* működött, minél inkább túljutottak ezek a társadalmak az abszolút értelemben vett elmaradottságon – s az extenzív-quantitatív felhalmozásra irányuló, belőle fakadó kényszerre? Amennyiben a „létező szocializmus” alapvető gyengeségét *nem* abban keressük, amiben Mészáros és a többi marxista kritikus, hogy bürokratikus diktatúra volt, amelynek esze ágában sem volt megvalósítani

Marxnak az emberi emancipációról, a termelők önkormányzatáról, az állam elhalásáról szóló gondolatait, hanem abban, hogy – mindenfajta reformkísérlet ellenére – alapvetően tervgazdaság volt, akkor könnyen válaszolhatunk erre a kérdésre.

A modernizáció első, extenzív szakasza után a „szocialista” országok fejlődésében intenzív fejlődési szakasz következett – volna: az a fejlődési szakasz, amelyben a mennyiségi termelési mutatóknál fontosabbá válik a hatékony erőforrás-gazdálkodás és a minőség szempontja a termelésben, amikor a termelőegységek számának növekedésével exponenciálisan nő köztük a tényleges és lehetséges kapcsolatok száma is. Amíg a központosított hivatali apparátus olykor képes volt kikényszeríteni bizonyos kvantitatív tervcélok teljesítését, arra végképp képtelennek bizonyult, hogy a termelőegységek közötti kapcsolatokat átlássa, s a modern gazdaságban előállított több millió termék előállításához szükséges ugyancsak több millió terméket, technológiát és nyersanyagot a megfelelő időben és helyen a termelőegységekhez eljuttassa, az embereket pedig minőségi munkára ösztönözze. A szovjet gazdaságban a termelés hatékonyságának mércéjét az előző évi vagy előző tervidőszaki termékmennyiség növelése jelentette, ezért az egyes termelőegységek, iparágak és gazdasági ágazatok a maguk tervcéljainak teljesítése érdekében valamennyien igyekeztek minél több termelési jószágot minél előbb megszerezni a központi szervektől – tekintet nélkül arra, hogy ez milyen következményekkel jár a gazdaság többi területére nézve –, ezért nevezte Hegedűs András a szovjet rendszert „szervezett felelőtlenységnek”. Annak a problémának, hogy ilyen módon a tervezés és a tervek szükségképpen inkohereussá váltak, semmi köze nem volt ahhoz, hogy a hatalom nem a „dolgozók”, a „társult termelők” kezében összpontosult – mi több, nagyon valószínű, hogy egy „igazi”, demokratikus vagy „önigazgató” szocializmusban *ez még inkább* így lett volna, hiszen a dolgozók képviselői az egyes termelőegységek élén még annyira sem tudták volna sem átlátni, sem figyelembe venni a gazdaság *egészének* szempontjait, mint a vállalatok vezetésével megbízott, illetve a tervhivatalokban meg a gazdasági szakminisztériumokban dolgozó menedzserek, illetve pártbürokraták.

A szocializmus gazdasági kudarca tehát nemcsak Marx emancipatorikus víziójának megtagadásából, hanem *általában a tervezés* nehézségeiből következett – ezzel pedig Mészáros azért nem néz szembe, mert árnyékot vetne a *mai* problémák általa javasolt megoldására, a marxi szocializmus *jelenbeli* megvalósításának gondolatára.

A TŐKE HATÁRAI?

Ami a második kérdéskört – a kapitalista társadalomnak a marxi predikcióktól eltérő fejlődését – illeti, Mészáros válasza itt is nagyjából a „standard” marxista válasz: a kapitalizmus azért nem jutott (eddig) soha igazán katasztrofális, alapjait megrendítő gazdasági

válságba, s a proletariátus azért nem teljesítette be azt a történelmi küldetést, amelyet Marx neki szánt, mert a kapitalista rendszer a maga feloldhatatlan ellentmondásait „kihelyezte” a világgazdasági rendszer perifériáira és félperifériáira, azokba az országokba, ahol a kapitalizmus (Európához és Észak-Amerikához képest) „megkésve” alakult ki. Mészáros egyéni gondolati hozzájárulása ehhez a válaszhoz az, hogy a függőségelméletnek és a világgazdasági rendszer többi marxista-marxizáló elméletének mondanivalóját (ti. hogy az elmaradott társadalmak azért nem tudnak eljutni a fejlett tőkés országok életszínvonalának és technológiájának szintjére, mert ebben megakadályozza őket az Egyesült Államoknak és Nyugat-Európának a világgazdasági rendszerbe beépült „uralkodó” pozíciója, kizsákmányoló, „függőségben tartó” gazdaságpolitikája) behelyezi magának *Marxnak* a gondolatrendszerébe. Habár Marx egész életében az európai proletariátus nagy forradalmát várta, Mészárosnak sikerült – már évtizedekkel ezelőtt – „kiásnia” a marxi korpuszból *Marxnak* azt az Engelshez írott levelét, amelyben a következők áll:

„A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata, hogy létrehozza, legalábbis körvonalaiiban, a *világpiacot* és egy ennek bázisán nyugvó termelést. Minthogy a föld kerek, Kalifornia és Ausztrália gyarmatosításával és Kína meg Japán feltárásával ez a feladat nyilván befejeződik. A súlyos probléma számunkra ez: a kontinensen küszöbön áll a forradalom és nyomban szocialista jellegűt is fog ölteni. Vajon nem fogják-e *szükségszerűen elitipornit* ebben a kis *zugban*, mikor sokkal nagyobb területen a polgári társadalom mozgása még *emelkedő irányú?*”¹²

Ugyanakkor természetesen a nyugat-európai proletárforradalom bekövetkezése csak *remény* volt. Fennállt tehát a lehetősége annak, hogy ha ez a forradalom elmarad, akkor a tőkerendszer a maga belső ellentmondásait, felbomlással fenyegető feszültségeit (mindenekelőtt a munkaerő rosszul fizetett részét és a környezetszennyezést) mintegy „kihelyezi” azokba az elmaradott társadalmakba, ahol még történelmileg progresszív szerepet játszik, ahol „mozgása még emelkedő irányú”. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a „kihelyezésnek” köszönhetően a kapitalizmus gazdasági válságai később robbannak ki, és következményeik egy részét is át lehet hárítani az alulfejlett társadalmakra, hanem azt is, hogy a fejlett országok proletariátusa maga is részeseedik – magasabb bérek és fejlett szociális szolgáltatások formájában – a fejletlen országok proletariátusa kizsákmányolásának extraprofitjából, s így effektíve *érdekeltté* válik a rendszer fennmaradásában is, a „saját” tőkés és a „saját” nemzetállamai piaci sikerességében. Mindennek történelmi következménye, hogy sem a fejlett országokban nem várható a proletárforradalom, sem a perifériákon végbemenő elkeseredett „lázadások” nem vezetnek sikerre.

Ebben az esetben viszont a rendszer ellentmondásai még nagyon sokáig kezelhetők. A rendszer megdöntése csak akkor válik lehetségessé, amikor a tőke logikája

átjárja a világgazdasági rendszer egészét, a rendszer minden pontján kibontakoznak a tőkés termelési mód belső ellentmondásai, s a tőkének többé nincs „hová” terjeszkednie.¹³ Ekkor egy egyre mélyülő strukturális válság megállítja majd a tőkés felhalmozás folyamatát. Ez a pont Mészáros szerint napjainkban már közeledik, bár megjegyzi, hogy a mai tőkés gazdaságot nem annyira az 1929-eshez hasonló nagyszabású, kirobbanó válságok, inkább egyfajta folyamatos gazdasági depresszió (*depressed continuum*) jellemzi.

Marx azért nem vizsgálta a szocializmusba való átmenetnek ezeket a – közismert műveiben, a *Kommunista Kiáltványban* és a *Tőkében* felvázoltnál sokkal hosszabb távú és bonyolultabb – kilátásait, mert egész életében mégiscsak várta a nagy európai proletárforradalmat, s nem akarta e sokkal pesszimiztikusabb vízió felmutatásával ideológiailag leszerelni a munkásmozgalmat. Amikor az 1870-es években kénytelen volt tudomásul venni, hogy az európai munkásosztály nagy tömegei az európai országok imperialista terjeszkedése és a gazdasági fellendülés révén, amelyek előnyeiket ők is élvezték, továbbá az első szociális vívmányok és az általános választójog révén is kezdenek integrálódni a polgári társadalomba, s ezzel forradalmi hajlandóságuk is csökken, akkor – éppen mert nem tudta és nem akarta a kor fejleményeit ebben az elméleti keretben elhelyezni – teoretikus lendülete megtorpant. Mészáros szerint ezek az évek a korábbiaknál természetlenebbek voltak.¹⁴

Bármennyire jogosult olvasata is azonban az elmúlt másfél évszázad világtörténelmének Marx (és Mészáros) felfogása a globálissá váló tőkerendszerről, ez az olvasat mindenképpen csak a *megcáfolástól menti meg*, de nem *igazolja* Marx kapitalizmuselemzését. A *tőke* csakugyan a kapitalizmus absztrakt – a tőke logika érvényesülésének történelmi és természeti korlátait zárójelbe tévő – modelljéről, Kozo Uno, a nagy japán marxista közgazdász találó kifejezésével egy „burzsoá utópiáról” szól... S kétségtelen, hogy ennek az utópiának *legfeljebb* a napjainkban kialakuló globális „turbókapitalizmus” felel meg (bár ebben a ma kialakuló globális kapitalizmusban is vannak ellentétes irányú fontos jelenségek és tendenciák). Ebben a „totálissá vált” kapitalizmusban kétségkívül érvényesülhetnek azok a törvényszerűségek és tendenciák, amelyek alapján Marx a rendszer felbomlását prognosztizálta,

12 ■ *Marx–Engels Művei*, 29. köt. Kossuth, Bp., 1972. 339. old. (Marx levele Engelshez, 1858. okt. 8.)

13 ■ Mészáros megkülönbözteti a rendszer „extenzív” és „intenzív” terjeszkedését; az extenzív azt jelenti (ez már Marx korában befejeződően volt), hogy a tőke behatol azokba a társadalmakba, amelyek addig a világpiacra kívül estek, míg az intenzív azt, hogy a társadalmon belül a tőke logikája lassanként átjárja az összes társadalmi-termelési viszonyt – ami Marx idejében egyedül Angliáról és a polgárháború utáni Egyesült Államokról volt elmondható.

14 ■ Az idős Marx munkásságának ez az értékelése vitatható, hiszen ezeknek az éveknek a terméséhez tartoznak az elmaradott társadalmak kapitalizálódásának esélyeit új módon vizsgáló Zaszulics-fogalmazmányok és az ősi, osztály előtti társadalmak viszonyaival foglalkozó *Etnográfiai Jegyzetfüzetek*.

de kérdés: valóban érvényesülni *fognak-e?* Mit mond ennek a hipotézisnek a védelmében Mészáros?

Itt azzal a zavarba ejtő ténnyel szembesülünk, hogy nem derül ki a műből, Mészáros hisz-e a marxizmus értékelméletben, abban, hogy az értéket egyedül az élőmunka hozza létre? Mészáros ugyanis nem szentel érdemben teret a marxizmus értékelmélet kritikáinak. A marginalisták – és általában a neoklasszikus közgazdaságtan – bírálatainak a munka több mint 1300 oldalából Mészáros mindössze tizenhétet szentel – mintha nem a marginalista elméleten alapuló közgazdaságtan alkotná a tudomány főáramát! De ez a néhány oldalnyi fejtegetés is kimerül abban, hogy 1. a marginalisták a kapitalizmus – főként a brit imperializmus – apológéái voltak; 2. Marshall és mások lekezelték és félreértették Marxot; 3. az egyéni hasznosság (*utility*) és a hasznosság maximalizálására való törekvés – a marginalista közgazdaságtan kulcsfogalmai – megalkotásakor a marginalisták elvonatkoztatták az egyedi gazdasági alanyt körülvevő és cselekvését meghatározó termelési és társadalmi viszonyoktól. Mind a három kérdésben igaza lehet – de ebből egyáltalán nem következik, hogy Marx eljárása racionálisan igazolható volna, aki a hosszú távú egyensúlyi árak „mögött” metafizikus magyarázó-meghatározó tényezőként posztulálta az „értéket”, s ennek az értéknek a létrehozását egyedül az élőmunkának tulajdonította.

Ami a neoricardiánusokat illeti, Piero Sraffa neve – aki behatóan kritizálta a marginalista elméletet, s élesztette újjá a termelési költség-alapú árelméletet, ámde közben – marxista szimpátiái ellenére is – úgy vélekedett, hogy az értéket (illetve a létrejövő többletértéket) egyedül az élőmunka mennyiségeire visszavezetni fölösleges és komplikált kitérő, s akinek a munkássága máig egymással szemben álló táborokra osztja a marxista közgazdászokat – a könyvben elő sem fordul!

Ámde hogyha a marginalista elmélet az igaz, akkor a kapitalisták *nem* zsákmányolják ki a bérmunkásokat: bérmunka és tőke egyaránt a termelés egy-egy tényezője, amely kompetitív piaci feltételek között az őt megillető részesedést kapja a termelés tiszta hasznából. (Ettől még természetesen helyesek maradhatnak az etikai szocialisták ama érvei, amelyek szerint *erkölcsileg* rossz, ha egyesek rendelkeznek tőkejakkal, mások pedig nem.)

Ha pedig a neoricardiánus elmélet valamelyik formája igaz, akkor a kapitalisták zsákmányolják ugyan a munkásokat, de nem *azért*, mert a tőkejövedelem minden formája *mint olyan* zsákmányoló, hanem azért, mert ők monopolizálják a termelőeszközöket, s ezért a tőkés–munkás béralku során a tőkének általában az őt jogosan megilletőnél nagyobb rész jut a társadalmi többlettermékből. Ebből a kapitalizmus marxizmus kritikáját illetően két súlyos következmény fakad: az egyik az, hogy a rendszer zsákmányoló jellegén *elvileg* a rendszer keretein belül is lehet segíteni, a tőkés–bérmunkás ellentét nem antagonisztikus. A

másik pedig az, hogy nem érvényes többé a csökkenő profitrátá törvénye – hiszen mivel a többi termelési tényező is teremthet értéket, az élőmunkára fordított tőkemennyiség arányának csökkenése az osztóképen belül nem jár együtt az „új” érték és így a profitrátá csökkenésével.

A voltaképpeni marxista közgazdaságtani elmélethez való felemás viszonya miatt Mészáros végül is nem mondja meg, van-e a kapitalista rendszernek valamilyen leküzdhetetlen és a rendszer bukását végső soron szükségszerűvé tévő, *tisztán gazdasági* problémája, vagy sincs? Ez azután homályossá teszi „a tőke hatáiról” szóló fejtegetést, mert a gazdasági érvelés keveredik a társadalmi, ökológiai és erkölcsi megfontolásokkal.

Mészárosnak a kapitalizmusról alkotott képe az „ellentmondás” fogalmának sajátos, többértelmű alkalmazásán nyugszik. Rámutat egymással ellentétes tendenciákra, egymáshoz rosszul illeszkedő struktúrákra – anélkül, hogy megmagyarázná: miért ne létezhetnének ezek egymás mellett elvileg az idők végéig is?

Vegyünk egy ilyen „ellentmondást”: a verseny és a monopóliumra irányuló tendenciák ellentmondását. Mészáros megállapítja, hogy történelmi kibontakozása során a kapitalizmus a monopóliumok, óriás-cégek kialakulása és eluralkodása felé halad, majd ezt szembeállítja azzal a ténnyel, hogy a rendszer maga *kompetitív* vonásait sem tudja leküzdeni, hogy a monopóliumok továbbra is versengenek egymással, a nemzetállamokkal, a továbbra is megmaradó kis-cégekkel. A monopóliumok kialakulása kétségkívül a kapitalizmus egyik fontos tendenciája – de miért „ellentmondás” az, hogy egyéb tendenciákkal együtt létezik? Miért volna ez a rendszer bukásához vezető ellentmondás? Hasonló a helyzet a transznacionális váló tőke és a nemzetállamok rendszere közötti ellentmondással – a tőke egyfelől rászorul az állam társadalmi szabályozó szerepére, másfelől transznacionális válásával mindinkább szétfeszíti a nemzetállamok gazdasági kereteit, de ebből *nem* következik, hogy egyszer emiatt a rendszer működésképtelenné válik.

Mészáros részletesen elemzi korunk problémáit mindhárom „világra”, a volt szocialista országokra, a fejlett tőkés országokra és a fejlődő világra vonatkozóan. A volt szocialista országokban a kapitalizmus restaurációját eleve sikertelenségre kárhóztatottnak tartja, még Lengyelországban és Magyarországon is, de főleg ott, ahol – mint a Szovjetunióban és Kínában – annak idején az antikapitalista forradalom a társadalom adottságaiban gyökerezett. Szerinte tömeges munkanélküliség, infláció, az alulfejlettség konzerválódása és erősödő társadalmi forrongás kíséri majd a piacosításra tett kísérleteket. Ma már elég hosszú idő telt el az 1989–91-es fordulat óta ahhoz, hogy megítélhessük Mészáros prognózisát. Kétségtelen tény, hogy egyelőre – és még nagyon sokáig – a volt „szocialista” országok tömegeinek életszínvonala messze elmarad a nyugatiakétól, és hogy számos volt

„szocialista” országban nagyfokú társadalmi elégedetlenség, kormányzati instabilitás, már-már polgárháborús viszonyok alakultak ki – de az is tény, hogy a Szovjetunióban *de jure*, Kínában pedig *de facto* működik a kapitalista gazdálkodás rendszere, és több volt szocialista ország – például Lengyelország – gyors gazdasági növekedést, imponáló teljesítményt mutat, s még a rendszerváltás egyértelmű vesztesei is élvezik a kapitalizmus előnyeit – az áru- és információbőséget, a kulturális élet sokszínűségét, a politikai véleménynyilvánítás szabadságát. A korábbi állapotokat az emberek nem kívánják vissza – az egyértelműen a „múlttal” azonosított pártoknak – amelyen Magyarországon a Munkaspárt – a szavazóbázisa egyre csökken.

A fejlett tőkés országokban mindenekelőtt az 1970-es évek óta tartó neoliberális trendeket, a jóléti állam leépítését, a keynesianizmus bukását, a thatcherizmust és a „reaganomicsot” elemzi Mészáros. E tendenciák szerinte azt jelzik, hogy míg a múltban a tőkerendszer – mivel még voltak kiaknázatlan terjeszkedési lehetőségei – „megengedhette magának”, hogy bizonyos engedményeket tegyen a dolgozóknak, reformokat építsen magába – ezek a reformok s az általuk generált illúziók vezették Mészáros szerint a nyugati munkásmozgalmat a tőkerendszer előtti kapituláció, a parlamentáris játékszabályok elfogadása, a szocializmus perspektívájának feladása, tehát a szociáldemokratizálódás irányába –, addig jelenleg a tőke manőverezési tere összeszűkült. A kibontakozó strukturális válság viszonyai között a tőke kénytelen „visszavenni” a munkásosztálytól a korábban kiharcolt vívmányokat is. Mészáros itt a strukturális munkanélküliség riasztó tendenciájára hivatkozik, a szociális kiadások megnyirbálására, arra, hogy ma már sem a bal-, sem a jobboldali politikai erők nem tekintik reális célnak a teljes foglalkoztatottságot és a munkaadók a foglalkoztatott munkaerő egy jelentős részét is részdíós, alkalmi stb. munkákra alkalmazzák.

A diagnózisról először is meg kell állapítanunk, hogy a „jóléti állam” lebontását illető vélekedései némileg túlzottak. Bizonyára a thatcherizmus és hasonló jelenségek sokak számára fájdalmas következményekkel jártak, bizonyára nőtt a szegények száma és a gazdagok és a szegények közötti különbség – de azért a legvadabb neoliberális ideológusok sem akarják visszaállítani a *Twist Olivér* Angliájának vagy az *Érik a gyümölcs* Amerikájának szociális viszonyait.

A „jóléti állam” és a keynesiánus gazdaságpolitika lebontása a globalizáció, a világpiaci versenyképesség érdekében olyan politikai program, amelyet sok politikus meghirdetett ugyan, de következetes véghezvitelére sehol sem került sor. Az egyes jóléti államok a globalizáció időszakában is megőrizték történelmi-politikai okokból kialakult sajátosságait, s nem egyértelmű az sem, hogy a jóléti állam volna a felelős a gazdaságok lelassulásáért, világpiaci versenyképességük csökkenéséért.¹⁵ Amellett a thatcherizmust a blairizmus, a reaganizmust Clinton, Busht pedig Obama követte – sokkal valószínűbb Mészáros víziójánál az, hogy a ka-

pitalizmus olyan „oszcilláló” rendszer, amelyben a szabadpiaci, a tőke logikájának szabadjára engedésével a gazdaságot fellendítő gazdaságpolitikai szakaszt mindig egy szociáldemokrata-keynesiánus, a tőke megrendszabályozására, a piacon „rosszul járók” megsegítésére, az egyenlőtlenségek csökkentésére törekvő kurzus követi – így látják ezt gyakran maguk a marxisták is!¹⁶

Amennyiben a jövőben ez másként alakulna, és a neoliberális, monetarista gazdaságpolitika tartósan bizonyulna a fejlett tőkés országokban, az sem azt bizonyítaná, amit Mészáros állít, hogy a tőkés gazdaság „lényege szerint” szabályozhatatlan, hanem csupán azt, hogy a kapitalizmus ma már *nemzetállami keretekben* nem szabályozható, hogy a rendszer zökkenőmentes működéséhez, amelyben nincsenek elviselhetetlen szociális feszültségek, szükség volna a világpiac egészére kiterjedő állami szabályozásra... Az ilyen „globális állam” létrejötte persze ma nagyon távolinak tűnik, mindazonáltal, ha összehasonlítjuk az ENSZ, az IMF és más nemzetközi intézmények mai hatalmát a két világháború közötti, siralmas véget érő Népszövetségével, akkor történelmi tendenciaként nem zárható ki.

Mészáros reménytelennek tartja a harmadik világ, tehát az emberiség nagy többségének helyzetét is a tőke rendszerén belül. A harmadik világ országai mind modernizációs zsákutcákban, adósságcspadában vergődnek, s az IMF és más szervezetek kínálta stabilizációs programok nem egyebek alságos fűgefalevélnél, amelynek igazi célja az első világtól való függőségi szálak megerősítése és a munkaerő minél kiméletlenebb kizsákmányolása. Példái a szegénységre és a kizsákmányolásra (például az, hogy a Ford Fülöp-szigeteki munkásai *huszonöt* kisebb órabért kapnak amerikai kollégáiknál) valóban elrettentőek. Nagyvonalúan elsiklik viszont az olyan jelenségek fölött, mint például az indiai gazdaság bámulatosan gyors fejlődése az elmúlt években. Ennél is nagyobb probléma, hogy *fel sem merül* benne a gondolat, a szegény országok talán nem az első világtól való függőség és kizsákmányoltság, hanem a saját öröklött, egész társadalmukat átjáró s a modernizációt megnehezítő kulturális beállítódásaik miatt nem tudnak fejlődni. Nem kell ehhez a gondolathoz a fehér kultúra felsőbbrendűségében hívő, elvetemült rasszistának lenni: a *marxista* William Warren is arra a következtetésre jutott, hogy a Nyugat hatalma, „imperializmusa” a kapitalizmus és a modern civilizáció terjesztője minden elmaradott országban, a kifejezett nyomorúság oka pedig a harmadik világban általában a demográfiai robbanás.¹⁷

Ennél is fontosabb kérdés: *mit* tehetne a harmadik világgal a Mészáros által javasolt alternatív társada-

15 ■ Erről: Vicente Navarro – John Smith – Javier Astudillo: Is globalisation undermining the welfare state? *Cambridge Journal of Economics*, 28 (2004), 133–152. old.

16 ■ Richard D. Wolff: In *Capitalist Crisis, Rediscovering Marx. Socialism and Democracy*, 54 (2010. december)

17 ■ B. Warren: *Imperialism: Pioneer of Capitalism*. New Left Books, London, 1980. 113. old.

lom? „Felhúzná” az ott élő tömegeket az „első világ” életszínvonalára? Mészáros azt állítja, hogy ez a Föld erőforrásainak korlátozottsága miatt az emberiség egésze számára lehetetlen. Rámutat, hogy az USA társadalmá a Föld lakosságának csak 5 százalékát alkotja ugyan, de a bolygó energiaforrásainak 25 százalékát használja el. Vagy pedig a világtermelés növelése nélkül az első világ gazdagságát egyszerűen „elosztaná” a harmadik világ szegénységben élő tömegei között? Olvasóim fantáziájára bízom, hogy az „első világban” élő, a nyugati életszínvonalhoz hozzászokott dolgozók mekkora lelkesedéssel fogadnák ezt a megoldást, úgyszintén azt a kérdést, érdemben javítana-e a „gazdagok” vagyonának szétosztása a „szegények” között az utóbbiak helyzetén. Egy dolog azonban biztos: ez *nem* Marx szocializmusa lenne. Marxnál soha sincs szó arról, hogy a gazdagok vagyonát a szocializmusban szét kellene osztani a szegények között, mindig csak arról, hogy a szocializmus gyorsabb ütemben fejlesztené a termelőerőket...

Akár túlzottan, akár indokoltan pesszimista és keserű azonban Mészáros ítélete jelen világunk felett, vállalkozása szempontjából a legfontosabb kérdés mégis az, tud-e a marxizmus *alternatívát* nyújtani a mai világrénddel szemben? Mert ha van ilyen – kelőképpen racionális és vonzó – alternatívája a kapitalizmusnak, akkor nem kétséges, hogy az emberiség előbb-utóbb – amikor a létező szocializmus történelmi kudarca keltette csalódás és eszmei zűrzavar eloszlik – e felé az alternatíva felé fordul. Ha viszont nincs ilyen, a kapitalizmus elleni mindenfajta érvelés hiábavaló. Ezért kell most figyelmünket a recenzióm elején említett három kérdéskör közül a harmadikra fordítanunk: fel tud-e vázolni Mészáros egy meggyőző, mozgósító erejű antikapitalista társadalomképet – és a megvalósításához vezető utat?

A MARXI-MÉSZÁROSI ALTERNATÍVA

Milyen gazdasági rendszert képzel el a tőke rendszere helyett Mészáros? Idézzük a *Tűl a Tőkén* előszavát: „A munkafolyamatot minőségorientáltan szabályozni a társult termelők által, ahelyett, hogy előre meghatározott és gépiesen mennyiségben megszabott termelési és fogyasztási célokat kényszerítenének rájuk politikai és gazdasági eszközökkel; szocialista számvitelt és valódi tervezést kialakítani *alulról*, ahelyett, hogy koholt átlerveket erőszakolnának a társadalomra *fölülről*, amelyek szükségképpen végrehajthatatlanok maradnak az ilyen rendszer meghaladhatatlanul *el-lenségeskedő* jellege miatt, a társadalom tagjai között *tervszerű tevékenységcsere révén* közvetíteni, ahelyett, hogy önkényes politikai irányítással osztanak el mind a munkaerőt, mind a javakat, ahogy a szovjet típusú posztkapitalista tőkerendszerben, vagy fetiszista *áru-cserével*, ahogy a kapitalizmusban; anyagi és erkölcsi ösztönzők öndetermináló rendszere révén motiválni az egyes termelőket, ahelyett, hogy kíméletlenül rájuk kényszerített sztahanovista normák vagy a piac

zsarnoksága által uralkodnának fölöttük. Értelemmel telíteni és valószínűsítően lehetővé tenni a társadalom tagjainak felelősségvállalását döntéshozatali hatalmuk gyakorlásán keresztül, a helyett az *intézményes felelőtlenség* helyett, ami jellemzi és metelyezi a tőkerendszer *minden* változatát: ezek a szocialista alternatíva fő működési elvei.” (Kiemelés az eredetiben – SZ. M.). Mészáros a későbbiekben is jelentős teret szentel a szocialista alternatíva mibenlétének – mindenekelőtt Lukáccsal vitázva, aki feltételezte az áru-termelés és az értéktörvény fennmaradását a szocializmusban. Mészáros – helyesen elemezve Marx ezzel kapcsolatos megjegyzéseit – nem áru-termelésen és pénzgazdálkodáson alapuló gazdasági rendszernek képzelet a szocializmust – egyszersmind azonban nem is mindenfajta gazdálkodási kényszert meghaladó, paradicsomi bőségben élő társadalomnak, hanem olyannak, amelyben továbbra is érvényesül a gazdálkodás kényszere, a társadalmi ösztönök racionális elosztása az egyes feladatok között, csak hogy ezt a gazdálkodást – a tőkés társadalommal ellentétben – nem a lehető legtöbb termék lehető legkevesebb munkaidő alatti megtermelésének imperatívusza, hanem a társadalom *szabadidejének* maximalizálására való törekvés szabályozná.

Mészáros alternatívája megfelel Marx mélyen humanista intencióinak. A marxi kommunizmus alap gondolata nem egyszerűen a termelőeszközök köztulajdonba vétele, vagy a gazdaság tervezése, hanem a társadalmi termelési folyamat felszabadítása a tőkefelhalmozás, a nyereségesség kényszere alól, s az emberi szükségletek kielégítésének, az emberi képességek sokoldalú kibontakoztatásának irányába terelése.

Mészáros javaslata inkább egy humanista-emancipációs *filozófiai* vízió, mintsem egy konkrét gazdasági modell. Mindaz, amit mond, beleütközik a hétköznapi józan ész és a közgazdaság-tudomány ama alapvető intuíciójába – amelyet Mises és Hayek igyekezett tudományos érvényű kritikává formálni –, hogy „a közösség”, „a dolgozó emberek” képtelenek az emberiség erőforráskészleteit számba venni, a modern termelési folyamatot, a benne működő komplex munkamegosztási és cserekapcsolatokat átlátni, még kevésbé tájékozottan dönteni róluk, és egymással racionálisan összehangolni őket, s a közösség (jelen esetben az emberiség, hiszen Mészáros – Marxhoz hasonlóan – nyilvánvalóan a világ szemszögéből gondolkodik) tagjait e projektek hatékony végrehajtására ösztönözni.

Hogy Marx a maga korában nem látta ezeket a problémákat, az talán nem róható fel neki. Már kevésbé érthető, hogy egyes követői több mint száz évvel később sem veszik tudomásul őket.

Mindenekelőtt egy különös ténnyel szembesülünk. Mészáros állandóan hangsúlyozza, hogy a szocializmus emancipatív törekvéseit a *gazdaságban*, a *termelés* átalakításában kell lehorgonyozni – ellenkező esetben még a legjobb szándék mellett is csak utópizmus, absztrakt moralizáláshoz és a gazdaság *politikai* eszközökkel való, tehát mindig erőszakos és eredménytelen

átalakítási kísérleteihez jutunk – a kommunizmushoz vezető hosszú és komplex út rövidre zárásának hiábavaló próbálkozásához. Szerinte Lukácsot is az vezette el a maga „idealista” konstrukcióihoz – a történelem szubjektum-objektumaként elképzelt proletariátushoz, a párthoz mint eme proletariátus osztálytudatának igazi hordozójához, majd időskorában a szocializmus pusztán *politikai* demokratizálásának követeléséhez –, hogy a létező szocializmus *gazdaságában* nem látott, mert nem is láthatott a termelési folyamat elidegenedésének lebontására irányuló törekvéseket.

Ehhez képest szerfelett meglepő, hogy Mészáros egyáltalán *nem* hivatkozik azokra a szocialista közgazdászokra – és szocializmusmodelljeikre –, akik 1989 után pontosan a szocialista gazdaság hatékonysági problémáinak megoldását keresték és keresik valamilyen irányban. A „piaci szocializmus” vízióját Mészáros a leghatározottabban elveti, mert világosan látja, hogy összeegyeztethetetlen a marxizmus eredeti törekvéseivel. Alec Nove az *egyetlen* piaci szocialista közgazdász, akit – meglehetősen sommásan és megvetően – kritizál (III. köt., 445–449. old.). Érdeemben azonban nem hallunk azokról sem, akik a *tervgazdaság* valamilyen korszerűsített, hatékonyabb és demokratikus változatában, vagy a terv és a piac helyett valamilyen harmadik gazdaságkoordináló rendszerben látják a jövő szocializmusának lehetséges gazdasági rendszerét. Említetlen marad mindenekelőtt Allin Cottrell és W. P. Cockshott komoly információelméleti, számítástechnikai és közgazdasági elméleti alapokon kidolgozott, a központi tervezést a modern informatikára és a marxi munkaérték-elméletre alapozó szocializmuskonceptiója,¹⁸ de a többi modell – Laibmané, Schweickarté, az Adaman-Devine és az Albert-Hahnel szerzőpárosé – is.¹⁹

Az olvasó kénytelen egyetérteni Mészárosnak azaz az – egyébként marxista és Mészárossal rokonszenvező – kritikussával, aki szerint a *Beyond Capital* sokkal inkább az átmenet elméletének szükségessége mellett érvel, mintsem ténylegesen nyújtana is ilyen elméletet...²⁰

Így a szocialista tervezés elleni klasszikus miseshayeki érvelés bemutatásakor sok sértő kitéltet olvashatunk ugyan Hayekről, akit Mészáros a kapitalizmus megvetésre méltó apológétájaként mutat be, de nem derül ki: egyáltalán *megértette-e* a szocializmus elleni hayeki érvelés lényegét, nevezetesen a gazdasági kalkuláció problémáját. Hogyan gazdálkodna az általa elképzelt kommunista társadalom a termelési javakkal? Nyilván nem a piaci árak segítségével, hiszen Mészáros végig azt hangsúlyozza, hogy a szocializmusban nem lesz piac. Azt sem javasolhatja, hogy a „társult termelők” a munkaérték-elmélet segítségével mérjék össze a ráfordítások és a hozamok értékét, mert szerinte a munkaérték-elmélet érvényessége a szocializmusban megszűnik (a társadalom összmunkaidejét *minőségi* szempontok alapján, tehát anélkül osztják el a dolgozók között, hogy a különböző munkafajtákat egy egységes mércére redukálnák.) S nem állíthatja azt sem, hogy a kommunizmusban azért nem kell a

kalkulációval, az erőforrások hatékony felhasználásának kérdésével bíbelődni, mert addigra az emberiség túljut az erőforrások szűkösségén, s így a racionális gazdálkodás szükségességén is, hiszen – mint láttuk – a leghatározottabban *szűköznek* tartja az emberiség gazdasági erőforrásait.

Mindamellet Mészáros megpróbál válaszolni arra a kihívásra, amelyet a modern gazdaság komplexitása jelent. Legfontosabb gondolatmenete ezzel kapcsolatban a „politikai gazdaságtan álláspontjának” (*standpoint of political economy*) elméleti kritikája. Szemében „a politikai gazdaságtan álláspontja” az a nagy elméleti „fazék”, amelyben együtt fő Mészáros haragjának tüzén Adam Smith, Kant, Hegel, Max Weber sőt végül még Lukács György is... – mindenki, aki a modernitás alapvető intézményeit, az áru- és pénzviszonyokat és az államot történelmileg meghaladhatatlannak tartja. A legfontosabb különbség eme gondolkodók és a marxizmus álláspontja között Mészáros szerint abban áll, ahogyan a partikularitás (a természeti és társadalmi korlátok közé zárt egyes ember létezése és tevékenysége) és az emberi egyetemesség (az emberiség mint fokozatosan egységessülő s a maga lehetőségeit egyetemes módon kibontakoztató közösség) közötti *közvetítést* elgondolják. Minden elképzelhető álláspont szerint (a legszélsőségesebb „zöldek” és az anarchistákat leszámítva) az egységülő, egyetemessé váló modern társadalom és termelés egésze és egyes elemei között *kell* közvetítésnek lennie. A bíralt gondolkodók azonban, mint Mészáros kimutatja, magának a közvetítésnek az elvont ideájából és abszolút szükségességéből vezetik le a modern polgári társadalom konkrét, történelmileg specifikus közvetítő mechanizmusainak, a piacnak és a pénznek az örökkévalóságát és történelmi szükségszerűségét. A *cserét* például azonosítják az *áru*cserével, megfelelkezve arról, hogy évezredek át csak *termékcseré* folyt. Ezzel aztán „kényelmesen” kizárják annak a társadalomnak (a kommunizmusnak) a lehetőségét is, ahol a termelők a termelés megkezdése előtt és közvetlenül társadalmi módon fogják magukat a *tevékenységeket* „kicserélni” (pontosabban: elosztani).

Miért irracionális, és csak a fennálló rend legitimálásában érdekelt ideológiai elfogultság következménye

18 ■ W. P. Cockshott – Allin F. Cottrell: *Towards a New Socialism*. Spokesman Books, London, 1993. A szerzőpáros további publikációját l. a www.gn.apc.org/reality weboldalon.

19 ■ *A Science and Society* c. amerikai marxista folyóirat 2002. évi 1. számát teljes egészében e modellek bemutatásának és ütköztetésének szentelte.

20 ■ Peter Hudis: Conceptualizing an Emancipatory Alternative. István Mészáros's *Beyond Capital*. *Socialism and Democracy*, 1997. 3. szám.

21 ■ István Mészáros: Kant, Hegel, Marx: Historical Necessity and the Standpoint of Political Economy. In: uő: *Philosophy, Ideology & Social Science. Essays in Negation and Affirmation*. St. Martin Press, New York, 1986. 153–154. old. (Saját fordításom.)

22 ■ Reiner Grundmann: *Marx and the domination of nature. Alienation, technology and Communism*. European University Institute, Firenze, 1988. 44–45. old. (Saját fordításom.)

23 ■ Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins – Lukács Archivum, Bp., 1992. 139. old.

Mészáros szerint az, ha egy gondolkodó megváltoztathatatlanul és szükségszerűen tart bizonyos társadalmi struktúrákat? Mert az emberi történelem szerinte „radikálisan nyitott”. Ahogyan egy korábbi, még a létező szocializmus összeomlása előtt megírt, nagyfokú gondolati elmélyültségről tanúskodó tanulmányában írta: „Az emberi történelem bizonyosan nem érhető meg valamiféle teleológia nélkül. [...] Az alapvető ontológiai szinten ez a teleológia arra vonatkozik, ahogyan az emberi lény – ez az egyedülálló »önmagát közvetítő természeti lény« a céltudatos termelőtevékenység révén megteremt és fejleszti önmagát.

Ebben a folyamatban a munka tölti be az ember és a természet közötti előrehaladva változó anyagcsere-folyamatban az aktív közvetítő szerepét. [...] S mivel az ezekben a folyamatokban és átalakulásokban részt vevő munka az ember saját munkája, ezért az ember és a természet közötti aktív közvetítés nem tekinthető másnak, mint önközvetítésnek. [...] Következésképpen már ezen a szinten nyilvánvaló, hogy a történelem meghatározottságainak természetes rendjében végbemenő minőségi változás miatt a történelmet szükségképpen nyitottnak kell elgondolnunk: az emberi történelem során ugyanis létrejön az ontológiai szükségszerűségeknek egy olyan egyedülállóan az emberre jellemző keretfeltétel-rendszere, amelybe beépül maga az *önmagát közvetítő emberi teleológia*.

Az emberi történelem *történelmileg létrejött* radikális nyitottsága ezért elkerülhetetlen abban az értelemben, hogy lehetetlen elméletileg vagy gyakorlatilag *előre meghatározni* az emberi *önközvetítés* formáit és módzatait.” (Kiemelés az eredetiben – Sz. M.)²¹

Ezzel az érveléssel két problémám van: 1. abból, hogy az egyén és a társadalom között *elvileg* elgondolhatók más közvetítések is, mint a piac és a pénz, nem következik, hogy ezek gyakorlatilag is megvalósíthatók, 2. még kevésbé következik az, hogy ezek az új közvetítések hatékonyabbak, vagy kevésbé „elidegenültek” lennének (vagy akár *lehetnének*) a piacnál. Konkrétan: a „társult termelők” által – vélhetően világméretben – véghezvitt „tevékenységcsere”, amelynek során valamilyen nemzetközi demokratikus szerv meghatározza majd, hogy egy-egy termelési ciklusban mennyi kokacserjét termeljenek például a bolíviai dolgozók, és mennyi fapapucsot készítsenek a hollandok, mennyivel lesz az egyének számára „átláthatóbb” vagy egyéni önmegvalósítási szükségleteik szempontjából kielégítőbb, mint a világpiac működése? Hová lesz ebben a társadalomban a szabad munkahelyválasztásban rejlő kockázat, önmegvalósítás és többletjövedelem lehetősége – s hogyan lehet hirtelen fontossá váló termelési feladatok esetén arra ösztönözni a munkaerőt, hogy a kérdéses területre áramoljon?

Marx egy nem túl ismert – és a marxizmus humanista-emancipatorikus törekvéseivel alapvetően szimpatizáló – kritikusa a következőképpen foglalja össze a problémát:

„Hadd mutassak be itt egy gondolat kísérletet: képzeljünk el egy technológiailag magasan fejlett, komp-

lex társadalmat a tőke-munka-viszony, a kapitalista értelemben vett »pénz« nélkül, tehát a társadalmi együttműködés rendszerében termelő társadalmat. Ebben nem tapasztalhatnánk már azt, amit Marx a »tőke fetiszmusának«, »árufetiszmusnak« és »pénzfetiszmusnak« nevezett – megtalálhatnánk viszont a *technológiai fetiszmus* jelenségét. A társadalmi munkafolyamat egésze a hatékonyság, a racionalitás és a fegyelem bizonyos kritériumait követné, ámde nem olyan interakciókból és kölcsönös kapcsolatokból tevődnek össze, amelyek *mindig és szükségszerűen átláthatók* a termelők számára.” (Kiemelés tőlem – Sz. M.)²²

Emellett Mészáros hivatkozik olyan esetekre – például a náci Németország ellen harcoló Angliában tapasztalt ösztársadalmi szolidaritásra –, amikor milliók tudtak egy közös cél érdekében együttműködni egy komplex, modern gazdaságban is. Csak az ideológiai elfogultság fedheti el azonban Mészáros elől, hogy ezek olyan *kivételes* esetek, amikor egy társadalomban van valamilyen közös cél, amelyben nagyjából mindenki egyetért, s amelyet csak maximális közös erőfeszítéssel lehet elérni. A legtöbb esetben a társadalom tagjainak sokféle célja van, amelyekre különböző mértékben motiváltak, s amelyeket csak egy rendkívül komplex struktúra tud összehangolni egymással. Nem világos: ha nem a piac, akkor milyen struktúra tudná elvégezni ezt?

Végül Mészáros felhívja a figyelmet arra, hogy a tőke rendszere lényegénél fogva *kontrollálhatatlan* – s belső dinamikájánál fogva hajtja előre az emberiséget a különböző katasztrófák – mindenekelőtt az ökológiai – felé. Ezzel kapcsolatban nem tehetek mást, mint hogy idézzem a magyar „kritikus marxista”, ellenzéki értelmiségnek a marxizmussal való klasszikus számvetése, a Bence-Kis-Márkus-féle *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* egyik frappáns passzusát:

„A naturálgazdaság teoretikusai többé-kevésbé tisztában voltak a piac kikapcsolásának következményeivel. Tudtak arról, hogy a piaci intézmények teljes felszámolása a gazdasági fejlődés kimondhatatlan lelassulását és főleg a racionális fejlődési kritériumok elvesztését jelentené, tudtak arról, hogy a központi elosztás csak igen alacsony színvonalon lenne képes kielégíteni a fogyasztói szükségleteket, tudtak róla, hogy az árucserre felszámolása az egyéneket mint termelőket és mint fogyasztókat önállóan helyzetbe sodorná [...] Ismerték, *de a kapitalizmus gazdasági és társadalmi katalizmaival szemben érdemesnek tartották vállalni ezeket a következményeket* [...]

[...] Marx nem kisebb, hanem nagyobb fokú racionalitást, nem alacsonyabb, hanem magasabb szintű fogyasztást, nem kevesebb, hanem több individuális szabadságot akart, nem gazdasági önkényuralmat, hanem a társult termelők szabad együttműködését.”²³ (Kiemelés tőlem – Sz. M.)

Az a szocializmus, amely nem a nagyobb gazdasági racionalitás és a több szabadság, hanem az emberiséget fenyegető különféle katasztrófák elhárítása érdekében akarja eltörölni a piacot – többé nem a *marxi* szocializmus.

PSZICHOANALÍZIS ÉS IDEGTUDOMÁNY

ERIC R. KANDEL:

A biológia
és a pszichoanalízis
jövője

PLÉH CSABA:

Kísérleti és neurális
Freud-értelmezés ma

BÉRDI MÁRK:

Freud és a
természettudományos
pszichológia *Tervezete*

DANICS ZOLTÁN:

Lélek a
neuronhálózatokban?

ПСИХОАНАЛИЗ И НЕЙРОНАУКА

ТЕМА

ЭРИК Р. КАНДЕЛ:

Биология и психоанализ

будущее

ПЛЭХ ЧАБА:

Экспериментальный и нейронный

Фрейд сегодня

БЕРДИ МАРК:

Фрейд и естественнонаучная

психология

ЧЕХА ПЛЭХ:

Психология и нейронаука

будущее

ДАНИС ЗОЛТАН:

Душа в нейронной сети?

ÉS IDEGTUDOMÁNY PSZICHOANALÍZIS

TÚL HEGELEN?

Mészáros Istvánnak *nem* sikerült meggyőző módon rekonstruálnia a marxizmus valamiféle racionális magvát. Vajon mi lehet ennek az oka?

Kevés recenzius vette észre, hogy könyvének egyik fő célja, hogy túljusson a marxizmus hegelianus – mindenekelőtt lukácsi – értelmezésein. Mészáros szerint Hegel volt az, aki a „tőkét” az emberiség egyetemessége és partikularitása közötti végső közvetítésnek, s így történelmileg meghaladhatatlannak tekintette,²⁴ s végső soron ezért nem tudtak a hegelizáló marxisták – élükön Lukácscsal – átgondolt alternatívát nyújtani a kapitalizmussal és a szintén a tőkeologikán alapuló sztálinista „szocializmussal” szemben. Van olyan recenzius, aki éppen azt tekinti Mészáros marxizmusa gyengeségének, hogy túl élesen szakít a hegeli örökséggel.²⁵ En ennek éppen az ellenkezőjét gondolom. Úgy látom: Mészáros – minden ellenkező irányú igyekezete mellett – túlságosan *is belüli* marad a hegeli módszer korlátain: a dialektikát alkalmazva, nagy, teleologikus-spekulatív történelemmagyarázó sémákat alkotva igyekszik megkerülni az *egyes* marxi tételek konkrét elemzését és igazolását.

Marx – egyik legnagyobb kortárs értelmezője, G. A. Cohen szavaival²⁶ – négy gondolatcsoportot hagyott ránk: egy filozófiai antropológiát, egy történetfilozófiát, egy közgazdasági elméletet és egy víziót a jövő társadalmáról. Ezek a gondolatcsoportok a marxi életműben sok szállal, elválaszthatatlanul fonódnak össze – de ellentétben azzal, amit Marx és a legtöbb kritikusa egyaránt gondolt: *igazságtartalmuk* független egymástól. Teljesen elképzelhető, hogy a történelmi materializmus elmélete helyes, de a kapitalizmus politikai gazdaságtana nem az, vagy mindkettő az, de a kommunizmus megvalósíthatatlan. Az elmélet mindegyik része mellett felhozhatóak nem feltétlenül helyes, de mindenesetre elgondolkodtató érvek. Mészárosnál azonban a filozófiai antropológia alapozza meg és hordozza az elmélet többi elemét, s az erről való meggyőződése teszi lehetővé, hogy megkerülje vagy ignorálja azokat az ellenvetéseket, amelyeket a marxizmussal szemben a *mainstream* társadalomtudomány felhozott az elmúlt száz évben. Mészáros humanista elkötelezettsége, kitartása eszméi mellett s hatalmas tudása minden tiszteletet megérdemel. A *Beyond Capital* azonban nem oszlatja el a marxizmussal kapcsolatos kételyeket. Hiányzik belőle – Mészáros és Lukács egyik kedvenc terminusát alkalmazva – a megfelelő „közvetítés”: a filozófia és az empirikus társadalomtudományi kérdések között... □

24 ■ Mészáros azonban Hegelnek ezt az értelmezését mindössze a *Jogfilozófia* egyetlen passzusával támasztja alá, ahol egyébként nem „tőke” (*Kapital*), hanem „vagyon” (*Vermögen*) szerepel.

25 ■ Hudis: *i. m.*

26 ■ G. A. Cohen: *Reconsidering Historical Materialism*. In: Alex Callinicos (ed.): *Marxist theory*. Oxford University Press, Oxford, 1989. 153. old.